

Tandori Dezső

"A mi örökös barátunk"

Mikszáth Kálmánt elbúcsúztatva, mintegy szakferfiúsággal is elsiratva *Móricz Zsigmond*, a *Nyugat* folyóiratnak írt dolgozatában, e síri beszédben Mikszáthról mond személyi érdemben viszonylag keveset, sok szépet leszögez viszont arról, amit a nagy halott irodalmi lényegével kapcsolatban ő az 1910-es évben asszociálhatott, s ami valahogy mintha periódusosan visszatérő gondja lenne betűvetésünknek. Újság a könyv ellenében, élőbeszédés aktualitás az örökléttel szemben, illetve a fából vaskarika csodája, amit Mikszáth művészetében ünnepel Móricz, az irodalom-megújítás, jószereán a hirlapírás általi mégis-tündöklet ékes ténye; holott elsősorban a tárcát, emez újságműnemet tartja "a mi örökös barátunk" fő erényének és erejének, ám esélynek is a – ne ismételjük magunkat – magyar próza igazi megújulásához. Ekképpen mondjuk: Mikszáth mintha úti állomás lenne valamerrefele, de hát messze az *Ady* költészeti forradalmától, félig-meddig a *Jókai* utáni légüres térben, azaz hát oly elismeretlen, alig felismert írók örökzögében, akik "helyett" aztán mintha *Kosztolányi, Krúdy* teremtette volna meg az elbeszélés, a regény valódi magyarországi huszadik századát. Mikszáth legfőbb sajtójának Móricz az élőbeszédyszerűséget tekinti, a távtartást bármilyen akadémiakasságtól, ugyanakkor az anekdota megannyi hangszínét ... ne is folytassuk. Magam egy régi kedvencemet kotrom elő a polcra, azt a Mikszáth-elbeszéléskötetet, melyből csekély tünődgetésem címét kölcsönözöm, egy ottani novellacímét. Semmi hasonlóságot nem vonok Mikszáth és beszély-alakja között, eljárásom csak gyengédségalapú.

A nagy és nevezetes regények, vagyis a *Zrínyiász*, a *Nosztly*, a *Választás*: gyermekkorom emléklegendája. Születtem 1938-ban, felnőtt olvasónak akkor tekintettem magam elsőül, hogy kora-tizenvalahányasan Mikszáthot engedtek idehaza kézbe vennem. Aki azt a világot megérti, sugallták környezetemben, már tud valamit, de vigyázat, semmit túlon korán! Móricz ítéletével ellentételesen: nekem kora – huszonosan a Mikszáth-novellák jelentették "az" igazi nagy palócot, hamarjában

felkerült ő mégis polcmagasba, mert akkor rég "túlestem" már az első Kosztolányi – összelményen – ezt *Ottlik* mesterbarátsága hozta vissza, hozta igazából elő azután egy kis időre és örökre -, az egzisztencialista irodalom létfontossága "járta", és ami *Dosztojevszkij*től, *Csehov*tól olvasmány elmaradt, szinte máig. Hol lett volna helye Mikszáthnak ebben az egyre szaporább forgású csillagképrendszerben?

Ám az az elbeszélés, melyről szólni szeretnék most, a már többször is idézett című, maradandó vágyképként kísértett: min is sírtam én olyan jót tizennyolcévesen? Valami - ismétlem a nevet - csehovi hangulat, olyasmi volt, de hát *Mándy* után valóban csak Anton Pavlovicshez magához kanyarodhat vissza az érdeklődő kegyes ... jaj, Mikszáth Kálmánhoz?

Most, tessék: jaj, vissza Mikszáth Kálmánhoz.

S de jó!

Már az első bekezdés, e novelláé, kerekdes "oroszos" remeklés. Az anekdotai hangulat országos horderejűnek akarna ígérkezni, de kamarajellegetű marad, és ez jó. Kezdődik a beszély szó szerint így: "Egy délvidéki városkánál leszálltunk a vonatról, hogy ott háljunk, s nappal folytassuk utunkat tovább." A hagyományos próza elbűvölő hangütése. Ráérünk, sugallja - de már feszültséggel.

Ennek mintha ellentmondana a magyar délvidék tipológiai atlasza, hangulatos csúfondáros bekezdések során át.

El is gondolkozom: a "mai kor", mondjuk inkább, a megint aktuális félmúlt lélekhangulatait kifejezhetnők-e ilyen komótosággal? Például mondhatnám-e: idchaza-földön csak az is kényelmetlen, hogy otthonomban, álmatlanul este, nem gyújthatok egyetlen szál cigarettára se – legalább –, nem foghatom magam, hogy menjek, járjak egyet, ahogy *Kafka* írja pediglen, viszont hogy erre idegenben hosszasan módomban lesz, fájdalommal tölt el, mintha megcsalnék valamit, bár inkább boldogtalanul őriznem kellene híven, szerencsétlenkedve? Mondhatnánk-e bármi ilyet így, azaz hát lekerekítve? Eleven hagyomány-e az akármennyire is tökéletes mikszáthi próza?

A "Fehér róka" fogadóban viszály támad, így folytatódik a novella. Ott, ahol a "nagyon rossz állapotban talált" sarokasztalnál az író és vérköpös útítársa, a professzor ücsörög már. Szöke úr, vörös úr egymásnak esik "valami Hamilovics" tárgyában, s az író és társa mit sem ért az egészből; öröm, hogy a vérmeskedőket megfélekezik. Akkor az elbeszélő érdeklődni kezd. Ki lenne "a vörös ember", ki "úgy fűjt dühében, mikor mellettük elhaladt, mint egy kehes ló", és így tovább.

Olvasom, újraolvasom a novellát, s arra gondolok: milyen élmény lehetett ez nekem egykor? Miért éreztem alkalmasint akkor is, hogy az elbeszélés valami nagy szomorúság felé bukácsol? Szépséges, nem is oly régimódi stílusával. Olvasom, s csak az a máig nem múlt szomorúság eleven az egészből, fogalmam sincs, mi lesz, mi is volt Szlebenits Mihály - a vörös úr - története, mi több, élethistóriája, ennek lényege, veleje, amit mind, s nem sokkal többet, az elbeszélésből magam 42 éve megtudtam.

"Mintha két anya hordta volna a hasában" a megférhetetlen, rabiátus, de olykor bárányként megjúházkodó embert. Mondani sem kell, hogy "egy anyabirka és egy nőstény tigris".

Megtudjuk róla, hogy birtokát eltékozolta, most "egészen a züllés útján van". Ez kicsit olyan kifejezés, mintha a századelőn készült fordítás részlete volna. Anekdotát tudunk meg Szlebenits gonoszkodó irtalmatlanságáról, szeszélyeiről. De a magyar vidék jellegzetesen bírós, szolgabírók törtétiáival delectál minket aztán Mikszáth tovább, s értesülhetünk, sok gazságáért Szlebenitsnek semmi bántódása nem lett, ellenben egyetlen helyes cselekedetért végül miniszteriálisan elcsapták - botrányos esetét kiírták a lapok, persze, hát így.

Hogy itt tartunk, a fekete, ellenszenves arcú ember visszatér a vendéglőterembe, máris akarnokoskodik, dirigál, hanem aztán csak ül megint boránál, hozzá nem nyúl, közben nyög, fűjtat, láthatóan szenved – külsőségesen –, s így az író zavartalanabban szemügyre veheti, miféle is lenne.

De csakhamar szerencséteti őket: asztalukhoz megy, bemutatkozik – miután összetörte poharát –, ez nem kis meglepetés.

Valami orvosságos üvegről is szó van, ezeket behozta, ezeket az író s társa asztalához magával viszi.

"A nagy Hamilovics megölője", ezt tette hozzá mosolyogva a bemutatkozó szavakhoz. Szlebenits felismeri az író, kedveskedve érdeklődik, miféle új "mézet" gyűjt az élveteg olvasók számára, "nekünk". S közben, hogy így beszél, szomorú a hangja.

Mikszáthot összevétel *Eötvössel*, de se baj, így kommentálja: "Ezt mondom én, Szlebenits Mihály". A Hamilovics megölője, a nagy nemzetiségi izgatóé, hanem hát hogy ezt neki "nem ismerik el". Szoknya miatt volt, folytatja, és a többi. Iszik végre, és Mikszáthék érzik, most jön "a nemzeti giliszta", a felköszöntés. Jön is.

Szlebenits a híres találkozásokat ecseteli, méltatja így Nagy Frigyesét Voltaire-rel, Sándor cárát I. Napóleonnal, Hamletét atyja szellemével, Szlebenits Mihályét az íróval, s hogy ez mind közt a legkiemelkedőbb ügy.

"S hogy minden így" – t.i. letegeződő cimborasággal – "meg volt pecsételve, enyelgő hangon, mely sehogy sem illett hozzá, így szólt, merengő tekintetét rám tapasztva" – már brudercsók után! –: "Hozass már most az örökös barátodnak egy palack francia pezsgőt!"

Mily boldog voltam, mikor Ottlik novelláját olvastam aztán, évek múlva, *A Drugeth-legenda*, hogy tudtam, Mikszáthtól tudhattam, miféle nevezetes pezsgő is a Veuve Cliquot!

Ezt rendelte ugyanis Szlebenits.

Gondolom, akkor, 42 éve is tudhattam: nem a semmiért aprózza a lépést így az író, visszafójt egyelőre valamit, s az nagyot fog durrani. Nem külsőségesen.

Szlebenits nemsokára már az életét meséli, a jelent s a félmúltat. Asszonya van otthon, igaz, nem hites feleség, de mit számít a cserép, a tulipán virág a fő, s az, a

Misica gyerek, aki az övé, az az igazi, Szlebenits vér. Az asszony miatt halt meg egyébiránt a Hamilovics.

Ekkor hideg veríték lepi el homlokát, holtá sápad, s a gyerek dolgát – és az orvoságos üvegekét is – mondja alkalmasint: a gyerek beteg lehet, ez derül ki, és Istennek szól Szlebenits Mihály, elhörögve amúgy: "Isten, Isten, ne nyúlj a gyerekhez". Ahogy ezt ő "az asszonyra nézve" a Hamilovicsnak is mondott.

Hanem rögvést utána a professzortól is egy üveg pezsgőt kér, örökös barátjaként.

Azután – eléggé rendszeres előadásmóddal, de némiképp habogósan – előad Szlebenits egy további élettörténetrészét: jött be ő a városba, ide, gyógyszerért a Misicának, ezek azok az üvegek, a Nikolájt küldte el a patikába, addig ő bejött – s randalirozva összeveszett a szőke úrral –, ellenben a kocsiját egy kis lánykára bízta, aki egy hatost koldult ki belőle, visszajött a Nikoláj kocsis, hát mit látnak, a kis lányka alszik szegény az ülésen, s neki, Szlebenitsnek nincs szíve felkölteni.

Ekképpen kér még egy üveg pezsgőt az írótól.

Végezetül nagy fordulat jön: összevész a pausáléban csak "Aladár"-nak szólított pincérrel, majd az egész cehhet ő állja, sőt – "nyomorult cincárok!" –, legyen az ő örökös barátainak is mindig egy palack, jégbe hűtve.

Hirtelen megitatja velük a Szent János áldását, s mennek ki a kocsihoz. Itt Mikszáth kis pihenőt tart, a világ leírása következik:

"Szép nyári éj volt, szőke éj – de talán nem is éj; fekete testvéreihez nem hasonló. Talán csak a föld álmodik az éjről és ez az álom lebeg, mint kékes, átlátszó fátyol fölötte, hogy kiédesgesse a csillagokat. És azok a bohók ki is jöttek mind. Arra a rövid időre. Mert tudjátok, az álom hamar elszáll. De minden meghódolt e látszatnak. Az erdei fák illata bejött a városba, a denevérek csapongva rajzolták óriás cirádáikat a levegőben, a leander bokrokon, melyek a "Fehér róka" előtt a járdán voltak vödörökben elhelyezve, buja pillangók háltak a virágok közt. Szelíd, idegzsongató csönd honolt körös-körül. Az egész mindenségben nem hallatszott más, csak az a sziszegő nesz, amit a szürkék előidéztek a farkaik csapkodásával..."

És "valami jóízű szuszogás" hallatszott a kocsiból. A kis lány még mindig aludt!

Tanakodás kezdődik, Szlebenits – "Misica miatt" – elképzeltetlenné tartja, hogy a gyermeket csak úgy kirakják. Esetleg Nikoláj kiemelhetné viszont a finom meleg kendőben, így hagyhatnák ott a leanderek tövében, a padon, övé maradna a kendő. Az öreg kocsis tiltakozik e tékozlás terve ellen. Szlebenits, aki olykor-olykor dühödötten kitör, letorkolja ezért is.

"Babonaság, bolondság", mondja, "de ne neved, Nikoláj. Tudod, az Isten jóért jóval fizet..." És a kis lány, így érzi Szlebenits Mihály, álmában fenn járhat most a mennyekben, s boldog – és az Istent a Misica dolgában kérlelheti, könyörületre hangolhatja. "Mintha valaki pisztolyból lötte volna bele" az agyába, mondja ezt a gondolatot!

"Oh, Nikoláj, ha felkölteném, félck, hogy a Misica meghalna..."

Mostanra már borzongatóan szép a novella. Ki tudja, hol fordult át ilyenbe, ezzé – megtörtént a csoda, és szorongva várjuk a legrosszabbakat.

Szlebenits, talán a sok pezsgőtől is, zilált és gyatra állapotban van eddigre.

Az angol plédben kivették a kis lányt a kocsiból, ezüst forintokat is kötöttek a kendő csücskébe, letették a padra, s úgy látszott, rendben lehet még minden.

Ekkor új szereplő érkezett.

"A Zorka" cseléd. Misica halála hírével. Csipkés kendő, koporsó szükségeltetik. Isten magához vette a fiúcskát "esti harangszókor".

Szlebenits megdermed, majd előkapja azt a bizonyos – valódi – pisztolyt. A csehovi elv.

Ellenben nem magát akarja meglőni. Nem kell őt lefognia így Nikolájnak. A közeli Mária szobrot bántaná, Mária karján a kisedet.

"Nem, nem, – rikácsolta rémletes tekintettel – eresszettek! Nem ölöm meg magamat. Csak ő vele van bajom, ő vele, – és a kidülledt, üveges szemével a templom felé intgetett – a fiát akarom lelőni. A fiamért az ő fiát!"

Madár halottaim, ember halottaim jönnek elő, más eset mind, mégis nagyon átélem én ezt a Szlebenits Mihályt.

Végül összergy, jártányi ereje sincs, Nikoláj leülteti, vigasztalja. De az úr hallani sem akar nyugságról, csöndes könnyhullatásról. Sejtjük, mit kér borzadályosan, gyűlölködve: rugdálná össze a kis lány porontyot a Nikoláj, hadd fájjon neki, hadd fájjon ez az Istennek is, akit neki miért kellene kímélnie már? Semmit sem akarhat ő az Istenről többé.

"Nikoláj fölvette a földről a Szlebenits kalapját, mely a huzavonában esett le, s míg a port leverte róla, pirongatta nagy gyöngédséggel..."

Ez nagyon jó! Főleg ha halljuk, miket mondott:

"- Ej, ej, hogy beszélhetsz így? Hiszen elhozom a kendőt, de még se beszélj így az Istenről. Te vagy a hibás, Szlebenits Mihály, kedves gazdám. Mert látod, az Isten nem kereskedő, akivel máról holnapra alkut köthetsz. Hogy azt mondod, mintha bemennél a boltjába, én ezt adom, te azt add. Az Isten jó, ezt már a boldogult atyád, az én édes uram, Szlebenits Pál is mondta, de nem könnyen hagyja magát bolonddá tenni, és már fiatal korodtól kellett volna kedvében járnod, és nem most másfél óra óta... akkor talán ő is..."

Kiderül, ezt a szobából hallja, látja már az író. Ahogy elmondja, példája: ténylegesen az élő beszéd nyomán formázza mondatait. Az az "és már..." indázás: micsoda mondat! Az ötvenes évek amerikai prózájában láttam hasonlóakat, Ottlik mesteriskolájában, olvasást tanulva, novellázást így. Értsd: a próza élvezetét, igazságát stb.

A valósággal oroszos novellává csudálatosodó írás így végződik:

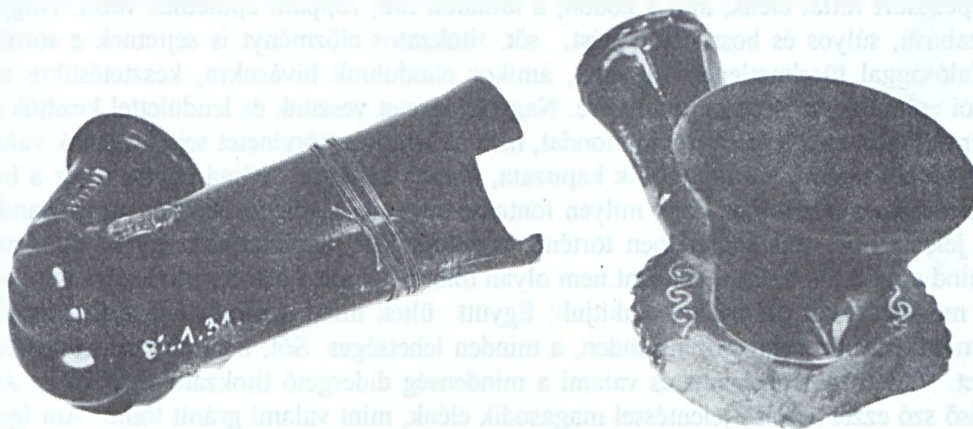
-----jellel.

Megszóal, mondom, az író háta mögül a professzor, akinek igazságai egészben maradtak, bár hallgatói szétvitték ezeket, ám a tüdejét, bár ne vitték szét, ő elfogyasztotta, ronggyá szaggatta, mint azt a novella fenyegetően lassú kezdése elárulja nekünk, megszóal a tanárember, hogy: "Csukd be, kérlek, az ablakot, mert meghülök."

És a legvége-záradék, a jó ég tudja, miért oly fontos, minden szava – választásáig lényeges mondat:

"Becsuktam, és ezzel örökre elvesztettem szemem elől Szlebenits Mihályt, a mi örökös barátunkat."

Azt hiszem, nem választottam rosszul, amikor ezt az 1890-ben született elbeszélést követtem nyomon fordulóról fordulóra: az örök klasszikus elbeszélésről tudjuk meg bennc-belőle, hogy ez, mint közlési lehetőség, való igaz "a mi örökös barátunk", még egyszer mondom, kis sallangjait elhagyva a század – dereka amerikai irodalmában is megállta volna a helyét. Az az ámulat tehát, melyet 1955 táján éreztem, 1960 után egyenesen folytatódott, s mert utána prózafordítással foglalkoztam sokat, és évtizedeken át érdemleges műveket is olvashattam töviről-hegyire így, s ennek ma sincs vége, az olvasás eleve az én örökös barátom maradt, s voltam közben, el ne maradjon, magam is olykor ez a Karamazov Mitya – jegyű "Szlebenits", és melyikünk nem volt az már néha, s így Mikszáth mintegy örökvalóink egyikét világította át Kosztolányi – orvosi pontossággal, megszenvedő szenttelenséggel.

Selmei cseréppipák